

Het Congres van Wenen was het beginpunt van multilaterale diplomatie, vorming van igo's en particuliere belangenvertegenwoordiging (De complete geschiedenis van de 19e eeuw)

Internationale politiek-sociale bewegingen in de 19e eeuw: een relativering van de internationale arbeidersbeweging

*Bob Reinalda, politicoloog en sociaal historicus, Nijmegen
School of Management, Department of Political Science*

Dit artikel onderzoekt de ontwikkeling in de 19e eeuw van vier politiek-sociale bewegingen met een internationale dimensie. Bekeken wordt in hoeverre zij optreden als transnationaal pleitnetwerk met onderlinge informatie-uitwisseling en steun, en als internationale actor gericht op beïnvloeding van internationale normering die vorm krijgt op multilaterale conferenties en in internationale organisaties. Van de vier bewegingen, antislavernij-, vredes-, vrouwen- en arbeidersbeweging, kan de arbeidersbeweging als atypisch worden aangeduid omdat ze niet als transnationaal pleitnetwerk functioneerde en evenmin als internationale actor. Dat op het terrein van de arbeid toch sprake is van internationale normering in de vorm van arbeidsconventies is dan ook, met uitzondering van enkele socialistische en katholieke bonden, op andere internationale actoren dan de arbeidersbeweging terug te voeren.

Welke zijn in de 19e eeuw de belangrijkste politiek-sociale bewegingen met een internationale dimensie, en hoe verhouden ze zich onderling? Als politicoloog beantwoord ik deze vragen door de verschillende actoren in hun onderlinge samenhang binnen het internationale statensysteem te bekijken: nationale staten, intergouvernementele organisaties (igo's zoals de Volkenbond) en grensoverschrijdende niet-gouvernementele organisaties (ngo's zoals Amnesty International). Hoewel igo's en ngo's doorgaans als 20e-eeuwse fenomenen gelden, meen ik dat hun betekenis al in 1815 duidelijk wordt. Ik behandel vier bewegingen: deze voor de afschaffing van de slavernij, de vredesbeweging, de vrouwenbeweging en de arbeidersbeweging, en vergelijk deze aan de hand van hun deelname aan het zich ontwikkelende stelsel van afspraken en verdragen tussen nationale staten.

Waarom 1815 (Congres van Wenen) als beginpunt?

De Vredes van Westfalen in 1648 gelden als het beginpunt van het internationaal systeem van staten, omdat daar de grondslagen werden gelegd van de soevereine, moderne nationale staat en van het machtsevenwicht tussen staten. Dit model werd bevestigd op latere congressen, waaronder dat van Wenen (1814-1815). Dit laatste congres was nodig omdat Napoleon met zijn veroveringsoorlogen het Europese machtsevenwicht omver had gegooid en verschillende, tijdens de Franse Revolutie door Frankrijk zelf verkondigde internationale principes had geschonden, waaronder het nationale zelfbeschikingsrecht en de niet-inmenging in andere staten. 'Wenen' is lang gezien als een gebeuren dat eerder op het verleden gericht was omdat het de rechten van oude heersers beoogde te herstellen, dan dat het de toekomstige belangen van nationale staten in het oog hield. Intussen geldt een andere interpretatie die stelt dat zich in deze periode een transformatie van de Europese politiek voltrok. De grote mogendheden realiseerden zich dat zij het handhaven van de machtsbalans samen moesten aanpakken en dat zij daarvoor een draagvlak moesten vinden. Dit kon door zowel de grote als kleine Europese machten te consulteren en, waar nodig, in hun rechten te bevestigen.⁽¹⁾

Cruciaal voor de nieuwe politiek was de uitvinding van de multilaterale conferentie. Regeringen van staten kunnen internationale conferenties met brede doelstellingen en een open agenda beleggen. Kern van de daar gemaakte afspraken, voor zover niet-procedureel, zijn de internationale normen of principes die als richtsnoer bij de oplossing fungeren ('international standard setting'). Om te bezien of de doorgaans in een internationaal verdrag vastgelegde afspraken ook worden nageleefd, wordt een vervolgconferentie belegd die zo nodig maatregelen kan nemen om alsnog naleving te verkrijgen, wat tot een nieuwe conferentie leidt, enzovoorts. De multilaterale conferentie werd gedurende de 19e eeuw onderdeel van een toenemende institutionalisering (vorming van internationale organisaties). En ook binnen instituties blijft zij, met voor elke deelnemende staat één stem, het kloppende hart. Toezicht op de naleving van akkoorden is bij instituties beter gegarandeerd dan bij ad hoc-conferenties wegens de continuïteit waarvoor organisaties zorgen. Vanaf 1910 zijn institutionele conferenties de belangrijkste.⁽²⁾

Burgers kunnen op multilaterale conferenties eveneens een rol spelen, als experts in regeringsdelegaties en als vertegenwoordigers van internationale ngo's (ingo's, federaties van nationale ngo's). Het Internationale Rode Kruis van Henri Dunant uit 1863 is hiervan een voorbeeld. Deze particuliere organisatie werd bovendien door staten belast met de uitvoering van een publieke internationale overeenkomst: de conventie van Genève inzake de verzorging van oorlogsgewonden (1864). Ingo's kunnen transnationaal van belang zijn (op maatschappelijk niveau) doordat de aangesloten organisaties ideeën en ervaringen uitwisselen en elkaar steunen in hun strevingen, aangeduid als transnationale pleitnetwerken of 'advocacy networks'. Ingo's worden internationale actoren wanneer zij zich tot multilaterale conferenties en internationale organisaties

wenden om daar invloed te krijgen op de internationale normering. Dat kunnen zij door te lobbyen, de publieke opinie te mobiliseren of deel te nemen aan conferenties of organisaties op basis van een zogeheten consultatieve status. Deze formele positie geeft hen toegang tot de organisatie en gelegenheid daar hun wensen en expertise in te brengen. Ook kunnen zij er met andere actoren coalities aangaan in het subtiële invloedsspel dat op multilaterale conferenties wordt gespeeld, niettegenstaande het gegeven dat formeel alleen regeringen van staten beslissingen nemen. Bij de uitvoering van internationale afspraken (de implementatiezijde) kunnen ingo's eveneens een rol spelen, onder meer door te informeren over eventuele niet-naleving. Ngo's kunnen op de binnenlandse politiek de grootste kracht uitoefenen wanneer zij erin slagen om hun regering gelijktijdig binnenslands en internationaal onder druk te zetten, dit laatste door zich te beroepen op een internationale overeenkomst met een norm die met de binnenlandse eisen overeenkomt. Voorwaarde voor een dergelijke 'tangbeweging' is dat binnenlandse ngo's deel uitmaken van een internationaal actieve ingo.

In de eerste helft van de 19e eeuw kreeg het gezamenlijk opkomen van staten voor het machtsevenwicht vorm in een reeks internationale conferenties, het Concert van Europa genaamd. Dit internationale veiligheidsregime geldt als prototype van de uitvoerende raad van grote mogendheden die in 1919 en 1945 bij de Volkenbond en Verenigde Naties is ingesteld. Op het congres van Wenen werd ook een economisch principe aanvaard, namelijk de vrije doorvaart op internationale waterwegen. Hiervoor werd de eerste uitvoerende igo in het leven geroepen, de nog steeds functionerende Centrale Commissie voor de Rijnvaart. In verband met de ontwikkeling van de moderne industriële economie en de daarmee verbonden communicatie en transport kwamen, als uitwerking van de multilaterale conferentie, vanaf 1870 enkele tientallen publieke internationale unies tot stand, waaronder de Universele Post Unie. Het initiatief tot deze unies ging zowel van overheden als van particulieren uit. In feite vormde de samenwerking tussen particuliere expertise en publieke verantwoordelijkheden de essentie van het streven om voor het beleidsterrein specifieke normen in internationale verdragen vast te leggen en vervolgens internationale conferenties of organisaties met de uitvoering en het toezicht daarop te belasten.

Behalve van multilaterale diplomatie en vorming van igo's was het Congres van Wenen het beginpunt van particuliere belangenvertegenwoordiging op internationale conferenties van regeringen. Zo waren in Wenen vertegenwoordigers aanwezig van joodse gemeenschappen uit Duitsland, die petities overhandigden en een ontmoeting met voorzitter Metternich regelden. De burgerlijke rechten van joden kregen hun beslag in een artikel van de grondwet die in Wenen voor de confederatie van Duitse staten werd opgesteld. Duitse uitgevers bepleitten in Wenen de bescherming van hun beroepsactiviteiten. Dit leidde tot grondwettelijke bepalingen over persvrijheid en maatregelen tegen plagiaat. Kennelijk begrepen particuliere groepen al vroeg dat internationale conferenties gevolgen kunnen hebben voor nationale politieke stelsels en dat het dus van belang kon zijn om dáár voor hun belangen op te komen. Hetzelfde geldt voor

particuliere groepen die voor de belangen van anderen opkomen, zoals de Engelse beweging voor de afschaffing van de slavernij. Deze beweging probeerde op het congres zowel direct invloed uit te oefenen door er te zijn en te lobbyen, als indirect via de Engelse binnenlandse politiek.

De antislavernijbeweging als internationale actor en transnationaal pleitnetwerk

De eerste aanzetten tot verzet tegen slavernij dateren uit de 17e eeuw maar eind 18e eeuw ontstonden zogeheten 'issue-oriented' ngo's. In Engeland richtten methodisten in 1787 de Society for the Abolition of the Slave Trade op die een publieke campagne op touw zette, en in Frankrijk kwam in 1788 de Société des Amis des Noirs tot stand. De laatste had in zoverre succes dat slavernij tijdens de revolutie van 1789 principieel werd afgekeurd. De verklaring had evenwel weinig praktische gevolgen. Engeland verbood de handel in slaven in 1807. In 1811 volgde een aanvullende wet. De beweging vond in Engeland brede weerklank. In 1791-1792 tekenden 400.000 mensen een petitie tegen de slavenhandel en in 1814 750.000.⁽³⁾ De argumenten tegen slavernij waren deels ethisch, deels economisch. Verontruste quakers, mennonieten en methodisten, alsook degenen die zich op de idealen van de Verlichting beriepen, hadden ethische bezwaren. Anderen hadden economische bezwaren, omdat de moderne economie en maatschappij, overeenkomstig de liberale opvattingen van Adam Smith, niet gebaat waren met een oude arbeidsvorm als slavernij, maar wel met vrije werknemers. De Engelse beweging zag de slavernij als het kwaad en de afschaffing van de slavenhandel als middel om dit kwaad te verdrijven.

Afschaffing kon geen zaak van Engeland alleen zijn. Om de transatlantische handel door de voornaamste Europese handelaars te stoppen, besloot de Engelse beweging zich tot het Congres van Wenen te wenden. Zij lobbyde ter plekke maar had ook via het parlement druk op de regering uitgeoefend om de zaak op het congres te agenderen. De Engelse vertegenwoordiger Castlereagh deed dit maar had het er ook moeilijk mee.⁽⁴⁾ Er was veel verzet, al waren enkele landen bereid de handel af te schaffen in ruil voor compensaties. De verklaring die het congres in dat opzicht aannam, bevatte voor het eerst een internationaal principe op het sociaal vlak, te weten de universele afschaffing van de slavenhandel. Zij bleef evenwel vaag waar het ging om middelen, tijdstippen en onderhandelingsprocessen om tot uitvoering te komen. Het zou tot 1890 duren voordat een internationale conferentie een gezamenlijk marinetoezicht op zee instelde.

In de jaren dertig van de 19e eeuw ontwikkelde de antislavernijbeweging zich in Engeland en de Verenigde Staten tot een massabeweging. Sterke transatlantische contacten van methodisten, presbyterianen, quakers en unitaristen zorgden ervoor dat groeperingen in beide landen elkaars organisatievormen, standpunten en activiteiten leerden

kennen. Behalve brieven en geschriften wisselden zij sprekers uit. De Engelsen drongen erop aan dat Amerikaanse kerken zich tegen de slavernij zouden uitspreken. "Veel van deze tactieken vonden hun oorsprong in Groot-Brittannië en het transnationale netwerk diende als middel voor het verbreiden van tactische voorschriften en collectieve actierepertoires van de ene nationale sociale beweging naar de andere."⁽⁵⁾ In het verlengde hiervan kwam in 1839 de British and Foreign Anti-Slavery Society tot stand, die in 1840 in Londen een Internationale Anti-Slavernij Conferentie belegde met grote delegaties uit Engeland, Frankrijk en de VS. De bedoeling was te werken aan de mondiale afschaffing van de slavernij en de handel in slaven met een beroep op morele waarden.⁽⁶⁾ In 1843 kwam er een tweede conferentie. Ook gingen delegaties naar Frankrijk, Spanje, Portugal en de VS om de burgers daar in de beweging te halen en ervoor te zorgen dat zij hun regeringen onder druk zetten. Dit gebeurde via een 'politiek van informatie', waarbij het publiekelijk verschaffen van feiten de bedoeling heeft regeringen tot het afleggen van verantwoording te brengen, waarna verder gedebatteerd kan worden. Publicaties met getuigenissen van slaven en een roman als *Uncle Tom's Cabin* (1850) van Harriet Beecher Stowe, brachten debatten op gang. Na beschuldigingen aan haar adres van vervalsing en overdrijving kwam in 1852 *A Key to Uncle Tom's Cabin* uit met daarin de nodige feiten en volgden er lezingen in Europa.

De antislavernijcampagne voldoet aan de definitie van een transnationaal pleitnetwerk, "een groep relevante organisaties die internationaal werkzaam zijn met gedeelde waarden, een gemeenschappelijk discours en een drukke uitwisseling van informatie."⁽⁷⁾ De transnationale druk droeg bij tot andere opvattingen in de VS en bleek het invloedrijkst toen de banden tussen overheid en civiele samenleving zwak waren. Omdat de Zuidelijke staten de politieke instellingen van de VS domineerden en de Noordelijke staten geen breuk in de nationale eenheid wilden riskeren, kwam afschaffing van de slavernij niet op de politieke agenda. De burgergroepen bleven evenwel hun stem verheffen en doorgaan met het sturen van petitieën en resoluties naar de politieke instellingen. Dankzij hun banden met de Engelse beweging konden zij zich op Engelse standpunten beroepen.⁽⁸⁾ Kortom, dankzij dit transnationale netwerk kon de Amerikaanse beweging, die in de versterkte binnenlandse politiek geen effect bereikte, blijven ageren.

De internationale congressen van de vredesbeweging (1843-1851)

Het streven naar vrede vond eveneens zijn inspiratie in de combinatie van kritische godsdienst (quakers menen dat oorlog zich niet met het christendom verdraagt) en economische opvattingen (vrijhandel). Quakers vormden vredesgroepen in Engeland en de VS sinds 1815. Zij publiceerden pamfletten en kranten en zonden sprekers erop uit. Uit verschillende groepen ontstond in 1828 de American Peace Society, die voorstander was van "vreedzame discussie en arbitrage" tussen staten en van het "oplossen van alle controversen door een beroep op de rede".⁽⁹⁾ De arbitragegedachte ging terug naar het verdrag

Harriet Beecher Stowe

De hut van oom Tom

Een boek als 'De hut van oom Tom' van Harriet Beecher Stowe bracht de debatten over de afschaffing van de slavernij mee op gang

tussen Engeland en de VS uit 1794, waarin controverses vreedzaam waren geregeld. Dit verdrag staat bekend als de Jay Treaty, naar de Amerikaanse onderhandelaar John Jay. Hij verwachtte dat verdragen met arbitrageclausules zouden bijdragen tot duurzamer vormen van coëxistentie en steviger maatschappelijke fundamenten.

Het ontstaan van vredesgroepen in 1815 hangt samen met de napoleontische oorlogen sinds 1791. Deze oorlogen worden doorgaans in verband gebracht met de moderne oorlogvoering ten gunste van nationale staten. Maar tegenover een hiermee samenhangend 'romantisch' nationalisme stond de bewustwording van de verwoestende en verspillende krachten van oorlogen met hun vele doden, hongersnoden en verwoestingen van dorpen en steden. De schilderijen en etsen die de Spaanse schilder Goya tijdens deze oorlogen maakte, gelden in dat verband als onthutsende tijdsdocumenten.⁽¹⁰⁾

Het opkomende discours ten gunste van vrijhandel versterkte het nadenken over vrede en vreedzame middelen. Met de verbreiding van de moderne industrie in de jaren 1830 en 1840 betoogden voorstanders van vrijhandel als Richard Cobden, die in Engeland ijverde voor de afschaffing van de regulerende korenwetten, dat vrijhandel een beleid van vrede was. Hij vond dat handel een effectiever middel was om invloed in de wereld uit te oefenen dan geweld. Protestantisme, liberale politiek en vrije ondernemingsgerichte economieën gelden als factoren die het ontstaan van vredesgroepen bevorderden, eerst in Engeland en de VS, daarna op het Europese vasteland.⁽¹¹⁾

Op initiatief van Britse en Amerikaanse vredesverenigingen vond in 1843 in Londen het eerste internationale vredescongres plaats. Sommige deelnemers hoorden ook tot de antislavernijbeweging. Belangrijkste onderwerpen waren arbitrage, zoals door Jay voorgesteld, en het voorstel van de inmiddels overleden Ladd van de American Peace Society voor het oprichten van zowel een Congres als een Hof van Naties om internationale wetgeving en rechtspraak te realiseren.⁽¹²⁾ Het politieke establishment en de pers zagen daar weinig in. Een tweede vredesconferentie, waar ook ontwapening op de agenda zou komen, was voorzien voor 1848. Maar de revolutionaire ontwikkelingen die Europa in 1848-1849 in hun greep hielden, verhinderden dit. Zij waren het gevolg van de economische crisis van 1847. Een oproer in Parijs, waarbij zowel de kleine bourgeoisie als de 'vierde stand' (de arbeiders) naar voren kwamen, verdreef de Franse koning in 1848. De revolutie breidde zich uit over West- en Midden-Europa en lag aan de basis van verschillende liberale grondwetten. In Italië en Duitsland kreeg de vredesbeweging een sterk nationalistisch karakter.

Victor Hugo zat het uitgestelde tweede internationaal vredescongres in Parijs in 1849 voor en wees op de mogelijkheid van een Verenigde Staten van Europa. Het congres ontleende zijn betekenis aan het feit dat het in Frankrijk plaatsvond en veel publieke belangstelling trok.⁽¹³⁾ In 1851 volgde een derde internationaal congres in Londen dat eveneens druk werd bijgewoond, maar voornamelijk door Engelsen, en waarop grote verdeeldheid ontstond over de al langer bestaande vraag of de oorlogen volledig moesten veroordeeld worden. Tegenover de religieus geïnspireerde pacifisten stonden degenen die de internationale verhoudingen realistischer probeerden te bekijken en met

Cobden betoogden dat regeringen tot ontwapening gebracht moesten worden met het argument dat hun bestaande verbintenissen een zware belastingdruk op hun volkeren legden.⁽¹⁴⁾ Deze opvatting werd aangenomen. Anders dan het oorspronkelijke, sterk idealistische Engels-Amerikaanse pacifisme, betoogden Europese radicalen dat sommige oorlogen gerechtvaardigd en noodzakelijk waren en dat democratische en nationalistische vrijheden veiliggesteld moesten worden als grondslag voor een rechtvaardige en duurzame vrede. Op de revolutie van 1848 volgde in Frankrijk een reactie met de staatsgreep van Lodewijk Napoleon in 1851. De periode 1852-1870 geldt in Europa als periode van overwegend nationalisme met een dominante Engelse buitenlandse politiek, waarin Englands macht en aanzien voorop stonden. De vredesbeweging in de VS raakte bovendien onderling verdeeld als gevolg van de slavernijkwestie die in 1861 de inzet werd van de Amerikaanse burgeroorlog.

Waarom ontstonden in de 19e eeuw internationale politiek-sociale bewegingen?

Ngo-deskundige Bill Seary onderkent drie redenen voor het vroege ontstaan van politiek-sociale bewegingen van burgers van moderne staten in de vorm van 'issue-oriented' ngo's. De eerste heeft te maken met de bewustwording van sociale problemen en de daaraan verbonden gedachte dat een deel van het antwoord erop bestaat uit het vormen van organisaties die zich ermee gaan bezighouden. Het ontstaan van commissies, genootschappen en verenigingen in het midden van het 18e-eeuwse Engeland hangt samen met de opkomst van "*the polite society of gentry and nobility*" en de toegenomen mobiliteit als gevolg van comfortabeler rijtuigen en verbeteringen in de wegeinstel-sels.⁽¹⁵⁾ Deze genootschappen kregen in de 19e eeuw meer kansen met de opkomst van de middenklassen en de toename van het aantal personen dat over tijd, opleiding en middelen beschikte om aan de activiteiten van zulke organisaties deel te nemen. De tweede reden is het feit dat de 19e-eeuwse Europese wereld politiek kleiner werd. Multilaterale congressen maakten een internationale benadering van ethische en economische kwesties mogelijk, gebaseerd op internationaal aanvaarde principes als afschaffing van slavernij en vrij scheepvaartverkeer. Dit was ook mogelijk door de relatief lange periodes van vrede, zoals tussen 1815 en 1848 en vanaf 1878 tot na het einde van de eeuw. De derde reden ondersteunt deze visie omdat moderne communicatiemiddelen bijdroegen tot snellere en bredere contacten in Europa en Amerika: een snelle postbezorging, telegraafverbindingen, de morsecode, de uitbreiding van de spoorwegnetten en de inzet van slaapwagons voor de lange afstanden.

De volkssoevereiniteit en de rechten van de mens zijn de belangrijkste principes waar het gaat om de plaats van burgers in het politieke bestel van hun staat. Beide principes werden eind 18e eeuw, als uitvloeisels van de Verlichting, verkondigd maar waren daarmee nog geen werkelijkheid in de zich vormende nationale staten: burgers moes-

ten deze bevechten. Tijdens de Verlichting kwam de wetenschap tot brede ontwikkeling. Via popularisering en pedagogiek konden niet-wetenschappers en jongeren meeprofiteren van nieuwe kennis en inzichten. Er ontstond een grote mate van tolerantie in geloofszaken. Opvattingen over onderlinge gelijkheid en individuele vrijheid werden sterker. In deze stroming paste de emancipatie van joden, slaven en vrouwen. Onredelijke tradities als vervolging van heksen en martelen van gevangenen werden bestreden. Ook over staat en politiek werd nagedacht. In plaats van het goddelijke gezag kwam het 'maatschappelijk verdrag' naar voren, waarbij verondersteld werd dat mensen een verdrag hadden gesloten dat hen deelgenoot van een volksgemeenschap maakte. Hieruit is het hoogste gezag over die gemeenschap te verklaren en de noodzaak daaraan te gehoorzamen. Tegelijk ontnemen de deelnemers daaraan hun burgerlijke vrijheden. Jean-Jacques Rousseau werkte dit uit in zijn *Contrat Social* (1762).

In het verlengde van het sociaal contract won de volkssoevereiniteit steeds meer aan gewicht, met als centraal idee dat de wil van het volk de enige en onbeperkte bron van het staatsgezag is. Bij de totstandkoming van de VS werd deze gedachte geëxpliciteerd. De grondwet van 1787 stelt: "*We the People of the United States... do ordain and establish the Constitution of the United States of America.*" In de *Declaration of Independence* van 1776 werd benadrukt dat alle mensen gelijk geschapen waren, onvervreembare rechten bezaten en dat regeringen hun macht aan de instemming van de geregeerden ontleenden. Dit hield ook in dat zij tegen die overheid in verzet mochten komen. In 1791 werd de vrijheidsgedachte verder uitgewerkt in de eerste tien amendementen op de grondwet. Bekend als *Bill of Rights*, legden zij voor de Amerikaanse burgers de rechten van de mens vast. De bij de Franse Revolutie uitgegeven *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*, als preambule opgenomen bij de Franse grondwet van 1791, sloot hierbij aan. Onder invloed van beide verklaringen namen andere landen in hun constituties de grondrechten van burgers op die overheden moeten respecteren. De politieke strijd voor deze grondrechten was hoofdzakelijk een binnenlandse aangelegenheid maar wel een met trans- en internationale dimensies.

De nationale bewegingen voor democratie en vrouwenrechten

In de democratische bewegingen begin 19e eeuw was feitelijk geen sprake van transnationale netwerken en internationale conferenties. Terwijl de VS een republiek was, werd Frankrijk na de dictatuur van Napoleon als gevolg van een compromis tussen vooruitstrevende en behoudende krachten, een constitutionele monarchie, waarbij de vorst de Eerste Kamer aanstelde en de Tweede Kamer via censuskiesrecht werd gekozen. In navolging daarvan evolueerden verscheidene landen, soms geleidelijk (zoals Engeland, Nederland, België, Scandinavië), soms via revolutie (zoals Frankrijk, 1830, 1848, 1870) naar stelsels die meer macht aan het volk brachten door uitbreiding van het algemeen stemrecht, en de macht van de koning inperkten door sterkere verantwoor-

ding van de uitvoerende macht aan de parlementaire volksvertegenwoordiging. De uitbreiding van het kiesrecht werd verkregen door politiek-sociale bewegingen van buitengeslotenen, soms in combinatie met bevoorrechten die zelf voorstanders van uitbreiding waren.

Tijdens de Amerikaanse vrijheidsoorlog en de Franse Revolutie ijverden vrouwen voor dezelfde politieke rechten als de mannen. In 1776 eiste Abigail Smith Adams voor Amerikaanse vrouwen het recht op politieke vertegenwoordiging op. Maar de grondwet van 1787 kwam niet aan deze eis tegemoet. Toen in 1789 de regeling van het kiesrecht aan de orde was in de Franse Nationale Vergadering, werd niet over vrouwenkiesrecht gediscussieerd. Maar een politieke factor waren vrouwen in het roerige Parijs wel. Vrouwen uit de volksklasse kwamen er in opstand wegens de heersende hongersnood. Zij verkregen een audiëntie bij de koning. De voorzitter van de Nationale Vergadering maakte van de gelegenheid gebruik er bij de koning opnieuw op aan te dringen dat hij de *Verklaring van de Rechten van de Mens* zou ondertekenen. Dit gebeurde nu eindelijk, zodat deze verklaring, naar de woorden van Jean Jaurès, getekend werd onder druk van Parijse arbeidersvrouwen. De schrijfster Olympe de Gouges gaf in 1791 het vlugschrift *Les droits de la femme et de la citoyenne* uit, waarin zij protesteerde tegen het ontbreken van rechten voor vrouwen in de *Verklaring van de Rechten van de Mens*. In hetzelfde jaar publiceerde de met de Franse Revolutie sympathiserende Engelse schrijfster Mary Wollstonecraft haar boek *A Vindication of the Rights of Women*. In Frankrijk verzette Flora Tristan zich enige tijd later tegen de slavernij en streed voor de emancipatie van vrouwen en loonarbeiders. In 1843 publiceerde zij haar verschillende malen herdrukte boek *Union Ouvrière*, de eerste publicatie waarin een gedetailleerd, zij het weinig praktisch plan ontvouwd werd voor wereldwijde samenwerking van arbeiders ten gunste van een vreedzame maatschappijomwenteling.

Toen de Amerikaanse afgevaardigden naar de Wereldconferentie tegen Slavernij in Londen in 1840 en andere vrouwen er geen toegang kregen, bracht dit een nieuw bewustwordingsproces op gang. "Hun gedeelde ervaring dat zij op grond van hun sekse geen zetels op de Wereldconferentie tegen Slavernij mochten bezetten, overtuigde hen dat vrouwen evenzeer als slaven emancipatie behoeften."⁽¹⁶⁾ Het duurde nog tot 1848 voordat 260 Amerikaanse vrouwen in Seneca Falls bij New York een door Elizabeth Cady Stanton voorbereid manifest met eisen opstelden. De *Declaration of Sentiments* verwoordde de gelijkheid van vrouwen en mannen en de mogelijkheden die vrouwen moesten krijgen om zich op alle terreinen van de maatschappij te kunnen ontplooien. De resolutie over algemeen kiesrecht was het meest omstreden maar haalde het ten slotte wel. De bijeenkomst geldt als beginpunt van de eerste golf van de vrouwenbeweging.

De nationale bewegingen voor democratie en arbeidersrechten

De opkomst van de arbeidersbeweging verschilde per land, al zijn er overeenkomsten

in de eisen die arbeiders stelden en in de ontkenkende en repressieve reacties van overheden. Voor zover toen reeds van bewegingen gesproken kan worden, ging het om nationale bewegingen. In Engeland bestreed Tom Paine, die enige tijd in de VS had gewoond, de conservatieve reacties op de Franse Revolutie. In zijn *Rights of Man* (1792) maakte hij duidelijk dat politiek ook een zaak van het gewone volk was. Terwijl zijn geschrift voor sommige arbeiders aanleiding was om een hervorming van het parlement door algemeen kiesrecht te eisen, reageerden anderen hun frustraties over de invoering van moderne machines onder voor arbeiders ongunstige wettelijke condities af door de machines stuk te slaan (1811-1813). Deze als Luddietenopstanden bekend geworden oproeren werden hardhandig onderdrukt. Zij herhaalden zich toen in 1815 de oorlogen tegen Napoleon eindigden. Het wegvallen van de oorlogsproductie veroorzaakte in Engeland een economische crisis. De terugkeer van de soldaten verergerde de werkloosheid en door de aangenomen korenwetten werd het ingevoerde graan duurder. Opnieuw was de repressie sterk, zowel letterlijk als in de wetgeving. In 1824 echter besloot de regering het verbod op vakverenigingen op te heffen, in de hoop met legale organisaties de arbeiders beter in de hand te houden. Bij de verkiezingen van 1830 waren de arbeiders in zoverre belangrijk dat de voorstanders van kiesrecht hervorming hun positie konden versterken. In 1832 werd een *Reform Bill* aangenomen die het kiesrecht enigszins uitbreidde en in 1833 een wet die kinderarbeid beperkte. De armenwet van 1834 was evenwel zo opgezet dat arbeiders liever in de moderne fabrieken werk zochten dan terecht te komen in de om hun helse omstandigheden beruchte "workhouses". Vroeger dan in andere landen kwamen vakorganisaties van de grond die stredden tegen loonsverminderingen en vóór loonsverhoging, vermindering van de arbeidsuur en inrichting van zieken- en pensioenkassen. De sociaalvoelende ondernemer Robert Owen propageerde een 'nieuwe morele wereld' en zette experimenten op met productiecoöperaties teneinde de aard van het kapitalisme te veranderen. Dit utopisch denken vond weerklank onder ontevreden arbeiders vanwege het perspectief op een betere wereld. De Chartistenbeweging steunde op geschoolde handwerkers die in 1837 het algemeen mannenstemrecht eisten in hun *People's Charter*. Tijdens de aanhoudende crisis ontwikkelden de Chartisten zich tot een massabeweging, die er echter niet in slaagde, zelfs niet in het roerige jaar 1848, iets van de regering gedaan te krijgen.

Ook in Frankrijk kregen verenigingen van wederzijdse hulp ('mutuelles') voor industriearbeiders enige betekenis, niettegenstaande het geldende coalitieverbod. Ideeën om het kapitalisme te hervormen werden uitgewerkt. De utopist Saint-Simon wilde het kapitalisme hervormen door te strijden tegen de grondaristocratie, door macht te geven aan industriëlen en door het bankkapitaal en de staat een economisch leidende rol te laten spelen. Charles Fourier kwam met een toekomstontwerp, waarin collectief bezit in 'phalanstères' werknemers de gelegenheid gaf zich te ontplooien. De participatie van vrouwen en de vrijheid een partner te kiezen zouden hun vrijmaking bevorderen. Tijdens de julirevolutie van 1830 speelden arbeidersopstanden een rol in de

*Tijdens de Franse Revolutie speelden vrouwen een belangrijke politieke rol
(Vrouwen in de Franse Revolutie, tentoonstelling 31 maart-15 mei 1989, BBL)*

veranderende politieke verhoudingen maar de overheid vervulde de wensen van de arbeiders niet en de economische situatie verslechterde. Dit leidde tot nieuwe opstanden, zoals in Lyon in 1834, en tot de vorming van geheime, revolutionaire genootschappen. Tijdens de februarirevolutie van 1848 kwamen arbeiders, samen met de kleine burgerij, in opstand. Maar ook dan ontsnapte de revolutie hen, niettegenstaande het feit dat conservatieve republikeinen algemeen stemrecht als antistof tegen revolutionaire verandering propageerden.⁽¹⁷⁾ De vorming van een grondwetgevende vergadering geschiedde weliswaar op basis van het algemeen mannenkiesrecht maar bij het samenstellen van de nieuwe staatsorganen werden de 'linkse' krachten steeds verder uitgeschakeld.

In tegenstelling tot antislavernij- en vredesbewegingen waren vrouwen- en arbeidersbewegingen dus niet transnationaal. Van organisaties die internationaal samenwerkten op basis van gedeelde waarden, een gemeenschappelijk discours en uitwisseling van informatie was geen sprake. De oproep van twee Duitse socialisten aan het eind van een manifest dat zij op verzoek van een Duitse arbeidersorganisatie in Londen hadden geschreven en dat daar in 1848 het licht zag, "*Proletariërs aller landen, verenigt u*", was dan ook prematuur.

De Eerste Internationale: wel Internationale maar geen transnationaal pleitnetwerk

Pas in de jaren 1860 begonnen arbeiders en vrouwen zich internationaal te manifesteren. Op de wereldtentoonstelling van 1862 in Londen waren ook Franse en Duitse arbeiders aanwezig. De Franse regering die om binnenlands-politieke redenen de steun van de arbeiders zocht, stelde een aantal van hen in staat naar Londen te reizen. Daar kwamen persoonlijke contacten tot stand met vertegenwoordigers van de Engelse vakbeweging en met Duitse emigranten. Er werd afgesproken een internationale arbeidersorganisatie te vormen. De Engelse vakbonden werden belast met de voorbereiding. In 1864 volgde de oprichting van de International Working Men's Association, meer bekend als Eerste Internationale. Er werd besloten in Londen een centraal comité te vormen, samengesteld uit vertegenwoordigers uit verschillende landen. Verder zouden er in de hoofdsteden nationale comités worden opgezet en wilde men door middel van internationale congressen zicht krijgen op de toestand en de belangen van de arbeiders. In de commissie die belast was met het opstellen van statuten, wierp een Duitse emigrant, die net een uitvoerige studie naar de opkomst van het moderne kapitalisme had afgerond, zich op als strateeg. In een *Inauguraal Adres* zette Karl Marx de doelstellingen uiteen. Dit adres eindigde met dezelfde oproep als het hierboven bedoelde *Communistisch Manifest* uit 1848. Het zette de arbeiders aan zich te organiseren om de politieke macht te veroveren en zo de arbeidersklasse te emanciperen. De Internationale belegde internationale congressen die enige ondersteuning boden aan

vakbonden en politieke arbeidersorganisaties die in verschillende landen vorm begonnen te krijgen. Congressen en zittingen van de Centrale Raad waren gekenmerkt door felle meningsverschillen over de koers en de te hanteren strijdmethoden. Deze meningsverschillen werden versterkt door het feit dat de Internationale eigenlijk een organisatie van personen was en nauwelijks een federatie van nationale organisaties. Bovendien wist Marx met de nodige intriges een in zijn ogen zuivere lijn door te zetten. De sterke invloed van de anarchisten bracht hem ertoe op het congres in Den Haag (1872) voor te stellen de zetel van de organisatie van Londen naar New York te verplaatsen. Hierdoor kwam er feitelijk een einde aan haar bestaan en bleef organisatievorming door arbeiders een overwegend nationale aangelegenheid.

Wel stond het begrip 'Internationale' intussen in het woordenboek, in de betekenis van zowel internationale aaneensluiting als politieke bedreiging (wegens haar openlijk uitgesproken revolutionaire streven en steun aan de Parijse Commune van 1871). Het uitgesproken politieke karakter van de Internationale en de verwaarlozing van taken die ingo's doorgaans op zich nemen, maken dat ze moeilijk een transnationaal pleitnetwerk kan genoemd worden. Zij was niet meer dan *"een eerste begin in de internationale organisatie van de arbeid"*. De Centrale Raad is wel *"een briljante staf zonder leger"* genoemd. Anders dan bij ingo's gebruikelijk is, slaagde zij *"er nimmer in vele van de doelstellingen te vervullen, zoals het publiceren van een bulletin, het verzamelen van arbeidsstatistieken, het opstellen van rapporten over de arbeidsomstandigheden in verschillende landen of het bevorderen van internationale hulp in de loonbewegingen."*⁽¹⁸⁾

De heropleving van de vredesbeweging als trans- en internationale actor

De tegenstellingen binnen de Internationale kwamen ook tot uiting bij de oprichting van de International League for Peace and Freedom in 1867. Op aanraden van Marx trad de Internationale niet tot deze Liga toe omdat hij die te burgerlijk-liberaal vond. Hij kon evenwel niet verhinderen dat meer dan een derde van de afgevaardigden op het congres van de Internationale in Lausanne op persoonlijke titel deelnam aan het oprichtingscongres van de Liga, dat aansluitend in Genève plaatshad. Ook het anarchistische Internationale-lid Michael Bakoenin was bij de oprichting aanwezig. Toen het hem door verzet aan beide zijden niet lukte de Liga en de Internationale tot elkaar te brengen, verliet hij de Liga.⁽¹⁹⁾ De aantrekkingskracht van de Liga, waarvan vele politiek bewuste arbeiders lid waren, lag in de idealen vrede en vrijheid. De door Fransen en Zwitsers voorbereide Liga kwam er na een lange periode zonder internationale vredescongressen. Zij appelleerde aan het feit dat grote militaire monarchieën de bevolkingen hun vrijheden onthielden, enorme legers handhaafden en kleine landen onderdrukten. Als voorwaarden voor vrede tussen naties zag zij *"vrijheid voor elk volk en, met respect voor hun internationale betrekkingen, de vestiging van een confederatie van vrije democratieën die de Verenigde Staten van Europa vormen"*. Er kwamen bijna 11.000 handtekeningen, vooral

van het Europese vasteland, en er waren meer dan 6000 congresdeelnemers. De Italiaanse vrijheidsstrijder Giuseppe Garibaldi was erevoorzitter van het oprichtingscongres. De Liga organiseerde diverse internationale congressen, de laatste in 1879. Zij stelde talloze thema's aan de orde, waaronder de afschaffing van staande legers, de relatie tussen economische problemen en vrede, het federalisme, het kiesrecht, de democratie en het nationaliteitenvraagstuk. De Liga werd ook voorstander van internationale arbitrage en actief deelnemer aan de juridische en politieke debatten daarover vanaf de jaren 1870.⁽²⁰⁾ Aan de sociale kwestie was spoedig na Bakoenins vertrek een einde gekomen, waardoor de Liga een "echte en normale vredesorganisatie"⁽²¹⁾ werd en zelfs meer dan dat: "Zij was republikeins, een sterke voorstandster van de scheiding van kerk en staat, en zij was politiek in de zin dat zij met haar oog voor een nieuwe configuratie van het continent veel verder keek dan internationale arbitrage of zelfs ontwapening."⁽²²⁾

Terwijl socialisten de aangesneden onderwerpen steeds in samenhang met de arbeidersklasse en het omverwerpen van het kapitalisme zagen, steunden liberalen op de verlichte middenklassen ten gunste van hervormingen. Wat beide politieke stromingen gemeen hadden, was de veronderstelling dat, als gevolg van democratische druk, er vrede zou voortvloeien uit het beëindigen van willekeurige en corrupte regeringsvormen en van duistere belangen.⁽²³⁾

De internationale vredesbeweging kreeg dus een sterkere politieke toonzetting. Naast de Liga speelde de Franse vredesbeweging onder leiding van de parlementariër Frédéric Passy een eigen internationale rol. Arbitrage was voor hem en zijn Engelse collega Randal Cremer het allerbelangrijkste punt. In de jaren 1870 werkten zij verschillende schema's uit en namen zij als parlementariërs initiatieven tot arbitrageverdragen, onder meer met de VS. Hoewel al vaker gesproken was over gezamenlijke internationale actie van parlementariërs, had dit nauwelijks vorm gekregen.

Maar in 1888 kwam Cremer met 25 Engelse parlementariërs naar Parijs waar Passy eveneens een aantal vredesgezinde parlementariërs verzameld had. Dit leidde in 1889 tot de eerste Interparlementaire Conferentie. In 1892 werd een permanent kantoor in Brussel opgezet en in 1899 werd de naam veranderd in Interparlementaire Unie. Deze zette zich direct in voor arbitrage en speelde samen met andere ingo's een rol bij de intergouvernementele Haagse vredesconferenties van 1899 en 1907, waar arbitrage erkenning vond in het Permanent Hof van Arbitrage (1899). Tussen de Interparlementaire Unie en de vredesbewegingen uit diverse landen, waarvan de verschillende groeperingen vanaf 1889 gezamenlijke internationale congressen organiseerden onder de naam Universal Peace Congresses (met vanaf 1891 als secretariaat het International Peace Bureau), ontwikkelde zich een taakverdeling. "De parlementariërs bewerkten de regeringen als het ware van binnenuit, terwijl de anderen een voortdurende druk van buitenaf uitoefenden. De een was vooral politiek, de ander vooral propagandistisch; de een was praktisch, de ander idealistisch; de een was beperkt qua terrein, de ander veelomvattend."⁽²⁴⁾

De vrouwenbeweging als transnationale en internationale actor

De International League for Peace and Freedom bracht de Zwitserse Marie Goegg-Pouchoulin op het idee een internationale vrouwenorganisatie te stichten. Aan het congres in 1867 was een discussie voorafgegaan of vrouwen toegelaten werden. Bij meerderheid was besloten dat vrouwen zich mochten aanmelden en ook het woord voeren. Dit werd evenwel niet in de congresreglementen vermeld. In mei 1868 werd de International Association of Women (IAW) opgericht, met als doel de intellectuele en sociale emancipatie van vrouwen. Door Goeggs toedoen verklaarde de Liga dan toch grote waarde te hechten aan een actieve deelname van vrouwen. In het reglement voor het tweede Liga-congres in 1868 in Bern was uitdrukkelijk vermeld dat vrouwen op dezelfde voorwaarden en met dezelfde rechten werden toegelaten als mannen. Een novum was dat Goegg als IAW-voorzitster het congres toesprak en als penningmeester in het Centraal Comité werd gekozen. Een poging haar opvattingen ook bij de Internationale uit te dragen vond geen gehoor. De IAW was de eerste ingo die internationaal de eis van gelijke beloning stelde. In 1878 vond in Parijs een internationaal congres over vrouwenrechten plaats, waarvoor twee redevoeringen van Goegg werden herdrukt. Terwijl de Europese delegaties bijna evenveel vrouwen als mannen telden, waren bij die uit Engeland en de VS nauwelijks mannen.⁽²⁵⁾

In Engeland had Josephine Butler prostitutie tot een nieuw agendapunt gemaakt. Prostitutie was voor haar een vorm van vrouwenvervolgning door mannen en zij bond de strijd aan tegen de Engelse wetgeving inzake geslachtsziekten. De wet was vernederend voor alle vrouwen en zij slaagde er uiteindelijk in 1886 in deze gewijzigd te krijgen. Op zoek naar internationale steun ondernam zij in de winter van 1874-1875 reizen naar steden op het continent. Hieruit kwam de British, Continental and General Federation for the Abolition of the State Regulation of Prostitution voort, die in 1877 een internationaal congres over prostitutie belegde.⁽²⁶⁾ Butler benadrukte het verband tussen haar activiteiten op het terrein van de zedelijkheid en die van de IAW voor vrouwenrechten. Dit geldt ook voor de World's Women's Christian Temperance Union uit 1883. Onder leiding van Frances Willard brachten Amerikaanse drankbestrijdsters meer geld voor vrouwenkiesrechtcampagnes bijeen dan officiële kiesrechtorganisaties.⁽²⁷⁾

In 1883 bezochten Stanton en Susan B. Anthony Engeland en Frankrijk, omdat zij het tijd achtten voor internationale actie voor het vrouwenkiesrecht. Een Amerikaanse kiesrechtuitbreiding uit 1869 omvatte wel zwarte mannen maar bleef vrouwen uitsluiten. Hun reis leverde vooralsnog weinig resultaten op. In 1887 stelde Anthony voor de sociale basis van de beweging te verbreden door niet alleen vrouwenorganisaties bijeen te brengen die voor politieke rechten opkwamen, maar ook deze die op andere terreinen hervormingen voorstonden en niet altijd voorstander van vrouwenkiesrecht waren. Voor een bredere basis wilde zij wel politieke concessies doen. Hiervoor verkreeg zij de steun van Willard en May Wright Sewall, die zich inzetten voor zaken als opvoe-

ding, sociale hygiëne en 'reformkleding' (ter vervanging van het ongezonde korset). Voor jongere generaties vrouwen wogen deze niet-politieke hervormingen even zwaar. In 1888 werd in Washington de bijeenkomst in Seneca Falls van veertig jaar eerder herdacht. De uitnodiging ging naar vrouwen die op alle terreinen van sociale, intellectuele, morele of burgerlijke vooruitgang en hervorming actief waren, ongeacht of zij voor- of tegenstanders van vrouwenkiesrecht waren.⁽²⁸⁾ De deelnemende vrouwenorganisaties stichtten er de International Council of Women (ICW). De vorming van nationale vrouwenraden, waarbij uiteenlopende organisaties zich konden aansluiten, kwam dankzij activiteiten tijdens de wereldtentoonstellingen in Parijs (1889) en Chicago (1893) op gang.

Het grote aantal vrouwen dat de ICW nu bereikte, leek ten koste te gaan van het ideaal dat de basis was van de gevolgde strategie. Dit bracht enkele vrouwen tot plannen voor de oprichting van een afzonderlijke internationale vrouwenorganisatie ter verovering van het kiesrecht. Tijdens het ICW-congres in Berlijn (1904) kwam het tot een afsplitsing en tot de oprichting van de International Woman Suffrage Alliance (IWSA). De IWSA was vergeleken met de ICW een minderheidsbeweging van vrouwen. Onder leiding van Carrie Chapman Catt bood zij radicale voorstandsters van vrouwenkiesrecht een spraakmakend internationaal forum, waar zij opvattingen en ervaringen uitwisselden. Haar betekenis lag in het steunen van nationale groeperingen. Er waren geen internationale normen om tegen regeringen in te zetten. Anders dan bij de anti-slavernijbeweging berustte de kiesrechtbeweging hierdoor meer op symbolische en pressiepolitiek dan op informatiepolitiek. *"Het probleem waarmee vrouwen zich geconfronteerd zagen, had meer te doen met diepgewortelde sociale houdingen en praktijken dan met een gebrek aan informatie of begrip."*⁽²⁹⁾ Symbolische politiek werd hierdoor belangrijker. Wanneer vreedzame tactieken te weinig resultaat opleverden, werd naar radicalere actievormen gegrepen. De IWSA had hierdoor veel gemeen met de Engelse suffragettes, die bereid waren tegen de wet in te gaan teneinde de aandacht op hun zaak te vestigen.

Dankzij de bemoeienis van vrouwenorganisaties met de prostitutie kreeg de internationale handel in vrouwen en meisjes ('white-slave traffic', handel in blanke slavinnen) meer aandacht. Omdat de organisaties zelf onvoldoende konden bereiken, besloten zij zich tot de overheid te wenden. In 1880 publiceerde Butler haar gegevens over het ronselen van Engelse meisjes voor Belgische bordelen. Berichten hierover verschenen dankzij vrouwennetwerken in kranten in verschillende landen. Na haar verklaring onder ede voor Belgische autoriteiten kwam het tot arrestaties en veroordelingen in België. In Engeland werd een commissie van onderzoek ingesteld. De journalist William Stead zette de officiële onderzoeken in 1885 onder druk. Met de hulp van het Leger des Heils toonde hij aan hoe eenvoudig het was om voor enkele ponden een Brits meisje te kopen en naar een bordeel te sturen. De gevangenisstraf die hij opliep omdat hij de kamer van het meisje betrad (uiteeraard om haar terug te halen), gaf de zaak nog meer aandacht. Zijn kompaan Bramwell Booth van het Leger des Heils werd vrijgesproken.⁽³⁰⁾ Als resultaat van de campagnes werd de Engelse wetgeving ten aan-

zien van handel in meisjes en vrouwen aangescherpt. Ook kwamen bilaterale verdragen tot stand die deze handel moesten tegengaan. Aan de praktijk van de handel veranderde dit op termijn weinig. Eind jaren 1890 nam een particuliere organisatie uit Engeland daarom het initiatief tot een internationale actie. Dit leidde tot een internationaal congres in Londen in 1899 en tot de vorming van het International Bureau for the Suppression of Traffic in Women and Children.⁽³¹⁾ Het Bureau verlangde dat de overheid zou optreden tegen de gewoonte prostitutees mee over de grens te nemen. Frankrijk belegde in 1902 in Parijs de eerste diplomatieke conferentie over handel in vrouwen teneinde nationale strafwetten tegen handelaren in vrouwen gelijk te trekken. Vijftien Europese staten en Brazilië kwamen met een ontwerpverdrag dat nationaal echter onvoldoende steun kreeg. Hierdoor waren er te weinig ratificaties. Op een vervolgonferentie in 1904 kwam een beperkter verdrag tot stand dat wel voldoende steun kreeg en na de benodigde ratificaties in 1905 in werking trad. Volgens deze overeenkomst moesten landen instanties oprichten om informatie te verzamelen over de handel in vrouwen, toezicht houden in havens en op internationale stations, en de als slachtoffers aangeduide vrouwen bijstaan.⁽³²⁾ Dankzij particuliere druk kwam in 1910 een nieuwe conventie tot stand met strengere bepalingen, en een verbod op de productie van en handel in pornografische geschriften en objecten.⁽³³⁾ De vrouwenbeweging was dus niet alleen een transnationaal pleitnetwerk maar ook een internationale actor.

De nationale oriëntatie van de internationale arbeidersbeweging

Zomer 1886, toen in Parijs een internationale arbeidstentoonstelling werd gehouden, belegden Franse socialisten (de zogenoemde possibilisten) en Engelse vakbonden een internationale arbeidersconferentie, waarop ook gesproken werd over de zin van internationale arbeidswetgeving en de regeling van de normale arbeidsdag. Besloten werd dat de Fransen in 1889, bij het eeuwfeest van de bestorming van de Bastille, een internationaal arbeiderscongres zouden beleggen. Op een internationaal vakbondcongres in 1888 in Londen werd dit besluit bevestigd. In februari 1889 besloten rivaliserende, meer marxistisch georiënteerde socialisten (de guesdisten) eveneens een internationaal arbeiderscongres in Parijs te beleggen. Het lukte niet tot een gezamenlijke opstelling te komen, waardoor in juli 1889 in Parijs twee congressen plaatsvonden. Op dat van de guesdisten werd de Tweede Internationale opgericht, althans dat was de naam die de pers aan de 'organisatie' gaf. Tot 1900 bestond de Internationale immers alleen uit de congressen die om de paar jaar werden belegd. Er was geen secretariaat of leidinggevende instantie en er waren geen statuten. Geen enkel orgaan kon namens de Internationale naar buiten treden. De congresorganisatie was in handen van de verenigingen van het land waar het congres plaatshad. De resoluties hadden geen bindende kracht, alleen morele betekenis. Pas in 1900 kwam hierin enige verandering met de

instelling van een Internationaal Socialistisch Bureau in Brussel. De aangesloten partijen bleven ook in de nieuwe situatie autonoom, terwijl het Bureau de contacten tussen de partijen onderhield en de congressen voorbereidde. Het apparaat bleef rudimentair en had weinig effectieve macht. Een interparlementaire commissie bedoeld om de parlementaire acties in de verschillende landen te coördineren, kwam niet van de grond. Het Bureau functioneerde voornamelijk *“as a clearinghouse for information and correspondence”*.⁽³⁴⁾

Het sterkste signaal dat deze Internationale afgaf, was de instelling in 1890 van de eerste mei als jaarlijkse ‘strijddag’ voor de achturige werkdag. Deze dag kreeg en behield een algemene betekenis met internationale solidariteit als gevoelselement.

Aanvankelijk werden de congressen beheerst door meningsverschillen tussen de socialistische stromingen, maar vanaf 1896 golden als belangrijkste uitgangspunten het streven naar omzetting van kapitalistische naar socialistische productie- en eigendomsverhoudingen en de deelname aan parlementaire en wetgevende arbeid. In de theoretische debatten domineerden de Duitsers (August Bebel, Karl Kautsky) met als belangrijkste tegenspeler de Fransman Jean Jaurès. Deze haalde zich de toorn van zijn medesocialisten op de hals door samen met burgerlijke politici op te komen voor Alfred Dreyfus, die, naar later bleek, ten onrechte beschuldigd was van uitlevering van militaire geheimen aan Duitsland. De afloop van deze geruchtmakende, op antisemitisme gestoelde affaire, veranderde de machtsverhoudingen in Frankrijk ten gunste van links. Ook het ministerschap van de socialist Alexandre Millerand in 1899 beïnvloedde de discussie over hoe het kapitalisme omvergeworpen moest worden. En of dit, wanneer het niet in één keer omvergeworpen kon worden, veranderd moest worden in de zin dat verbeteringen voor de arbeidersklasse en de middengroepen geleidelijk verkregen konden worden, zoals de Duitse revisionist Eduard Bernstein betoogde. Radicalere socialisten verdedigden begin 20e eeuw het wapen van de algemene staking die de omverwerping van het kapitalisme moest bewerkstelligen, maar dat middel kon alleen effectief zijn als het universeel en gelijktijdig werd toegepast. Maar in dat opzicht kon de Internationale weinig bieden: *“gelijktijdigheid hing af van universaliteit, en universaliteit was er niet. Er bestond geen onweerstaanbare drang om het wapen in enig land te gebruiken - zelfs niet in Frankrijk.”*⁽³⁵⁾

Naast strategie stonden strijd tegen het militarisme en internationale beschermende wetgeving op de agenda. Vrede werd als noodzakelijke voorwaarde voor de emancipatie van arbeiders gezien. Theoretisch nam de Internationale ten aanzien van vrouwenrechten een positie van gelijkheid in maar in de praktijk was het voor vrouwen moeilijk een eigen plaats te veroveren en kwam het vrouwenkiesrecht na dat van de mannen. Bovendien verdedigden de socialisten de bijzondere bescherming van werkende vrouwen, in tegenstelling tot de feministen die dergelijke bescherming als discriminatie zagen. Ook benadrukten de socialisten de rol van vrouwen als moeders binnen het gezin.

Kenmerkend voor de Tweede Internationale is dat ze eerder de interne controverses

Robert Owen (1771-1858) was zijn tijd ver vooruit in zijn pleidooi voor internationale maatregelen inzake arbeidsomstandigheden

van de nationale partijen internationaliseerde, dan dat zij onderlinge contacten tussen de aangesloten partijen bevorderde of gezamenlijk optreden bij regeringen bewerkstelligde. Zij bleef hierdoor een *“weerspiegeling van de ontwikkeling van de afzonderlijke bij haar aangesloten partijen”*.⁽³⁶⁾ Dit bleek in 1914, toen de nationale partijen in meerderheid voor hun regeringen kozen en de Internationale de sterke verwachting bij de aangesloten organisaties, dat zij een garantie tegen oorlog was, niet bevestigde. Aanvankelijk dachten deze organisaties nog dat het bij de dreigende wereldoorlog om een universele imperialistische agressie ging waar socialistische partijen zich buiten moesten houden, een maand later waren de gevoelens echter veranderd. Toen zagen zij de oorlog als een conflict waarin de nationale defensie voorop stond.⁽³⁷⁾ Door dit drama eindigde de Tweede Internationale in 1914.

Waarom regeringen toch met internationale arbeidsregulering te maken kregen

Dat regeringen internationale arbeidsverdragen zijn gaan opstellen, is niet uit de koker van de internationale arbeidsbeweging voortgekomen maar uit die van sociaal voelende ondernemers, economen en juristen. Robert Owen stond aan het begin van dit proces. Hij veronderstelde dat veel door de moderne industriële verhoudingen veroorzaakte arbeidersellende vermeden kon worden door internationale maatregelen. In 1818 begaf hij zich daarom naar de diplomatieke conferentie in Aken met het voorstel de wettelijke beperkingen van een normale arbeidsdag in Europa internationaal vast te leggen.⁽³⁸⁾ Maar met zijn inzicht dat het moderne industriële kapitalisme een probleem schiep dat via het zich ontwikkelende multilaterale conferentiesysteem aangepakt kon worden, was hij zijn tijd vooruit. De aanwezige diplomaten beschouwden hem als een excentriekeling.⁽³⁹⁾ De ondernemer Charles Hindley zag de regeling van arbeidsverhoudingen eveneens in internationaal perspectief. Hij legde de officiële commissie, die in 1833 de arbeidsomstandigheden in de Engelse industrie onderzocht, uit dat de verkorting van de arbeidsdag een probleem kon worden door de verslechtering van de internationale concurrentiepositie. Daar stond tegenover dat de Engelse industrie door haar technische superioriteit, vaardigheid van de werknemers en concentratie, deze concurrentie nog vele jaren kon weerstaan. Zou deze te scherp worden, dan zou dat op dezelfde manier als bij de afschaffing van de slavernij een zaak voor bilaterale verdragen kunnen worden. De Franse econoom Jérôme Blanqui betoogde in 1840 in het Franse parlement dat de regeling van de arbeidsdag het onderwerp van een internationaal verdrag kon zijn. Staten moesten het dan eens worden over het principe van een overeengekomen beperking van de arbeidsdag.⁽⁴⁰⁾ De Elzasser, fabrikant Daniel Legrand, verwoordde de angst voor revolutie en bepleitte een arbeidswetgeving die door hervorming dit gevaar kon keren. Hij benaderde de Franse, Zwitserse en Pruisische regeringen en de Duitse Zollverein en betoogde dat de Pruisische bedrijfswet uit 1839 ook

in andere landen ingevoerd moest worden. In 1844 kwam hij met zijn eerste schets van een internationale arbeidscode, die hij nog verder zou uitwerken en aan vorsten, ministers en diplomaten uit Europa en de VS bleef toezenden.⁽⁴¹⁾ De Belgische strafrechtdeskundige en onderzoeker van industriële verhoudingen Edouard Ducpétiaux betoogde in 1843 dat het tijd werd om nationale hervormingsbewegingen in een internationale vereniging bijeen te brengen. Hij stelde voor om, net als bij de afschaffing van de slavernij en de drankbestrijding, opvattingen georganiseerd te verbreiden: "*Het vermogen van het verenigingsprincipe bij het bevorderen van sociale en humanitaire projecten staat buiten twijfel.*"⁽⁴²⁾ Ook hij was zijn tijd vooruit want het duurde nog tot 1856 voordat het eerste van een serie particuliere "*congrès internationaux de bienfaisance*" plaats had.

De grootschalige industriële ontwikkeling en de internationale concurrentie maakten overheden steeds meer bewust van de sociale dimensies van hun nationale economie. Zwitserland nam in 1877 een federale wet inzake arbeidsomstandigheden aan. Deze moest eenheid brengen in de uiteenlopende kantonale regelingen. De voorzitter van de Zwitserse Nationale Raad Emil Frey waarschuwde zijn landgenoten dat een federale wet onvoldoende was en dat een serie verdragen met andere landen nodig was om hun wetgeving op elkaar af te stemmen. Werkgevers begonnen de Zwitserse regering nu te wijzen op de internationale concurrentie die zij ondervonden en eisten dat de wet versoepeld werd. Vakbonden echter vroegen de regering in 1880 met andere regeringen te gaan onderhandelen en de weg te plaveien voor internationale wetgeving, "*of dat nu was in de vorm van een conventie, zoals de Geneefse Conventie over de verzorging van gewonden in oorlogstijd, of in de vorm van zulke overeenkomsten als de Universele Post Unie.*"⁽⁴³⁾ De regering wendde zich in 1881 tot andere staten maar de antwoorden boden geen mogelijkheid verder te gaan. De teleurgestelde vakbonden riepen op een bijeenkomst in Zürich in 1883 de regering op opnieuw contacten met andere staten op te nemen. Ook wendden zij zich tot vakbonden in andere landen met hun argumenten voor internationale arbeidswetgeving en het verzoek deze te steunen. Door hun toedoen kwam de arbeidswetgeving ook aan de orde op de reeds genoemde internationale arbeiderscongressen van 1886, 1888 en 1889. Daar speelden de opvattingen over internationale arbeidswetgeving echter nauwelijks een rol omdat men daar veeleer bezig was een organisatie op te zetten voor de klassenstrijd dan voor internationale verdragen. Intussen was de Zwitserse benadering in 1884 ook in het Franse parlement aan de orde gesteld, waar de sociaal-katholiek Albert de Mun zich afvroeg waarom, "*als internationale conventies gesloten zijn voor het regelen van het oorlogsverloop en het vergemakkelijken van postdiensten, er niet ook conventies gesloten zouden worden om arbeidsvoorwaarden te regelen.*"⁽⁴⁴⁾ In 1885 kwamen socialistische afgevaardigden zelfs met een ontwerpwet, met inbegrip van een internationaal arbeidsbureau, die het evenwel niet haalde.⁽⁴⁵⁾ In 1887 belegden Zwitserse vakbonden, die zich intussen gesterkt wisten door samenwerking met kort daarvoor in Duitsland, Frankrijk en Zwitserland gevormde katholieke arbeidersorganisaties, een congres in Aarau. De bijeenkomst is het vermelden waard omdat katholieken en socialisten er hun verschillen in opvattingen lieten rusten teneinde de Zwitserse regering van de noodzaak

te doordringen om opnieuw de Europese staten te benaderen.⁽⁴⁶⁾ In maart 1889 wendde de Zwitserse regering zich tot dertien staten waarvan zij het meest verwachtte. Zij stelde een niet-diplomatieke conferentie voor die bepaalde onderwerpen moest bespreken en regeringen kon aanbevelen welke daarvan in aanmerking kwamen voor internationale regulering. Omdat de meeste van die dertien staten, op Rusland na, bereid waren op het voorstel in te gaan, stelde de Zwitserse regering 5 mei 1890 als ontmoetingsdatum vast.

De Duitse keizer Wilhelm II, in 1888 op de troon gekomen, verstoorde echter de Zwitserse plannen. Kanselier Bismarck moest op korte termijn een door de keizer bijeen te roepen conferentie over internationale arbeidswetgeving voorbereiden. Hiermee zette Wilhelm II, die weinig zin had in de schaduw van Bismarck te blijven, de almachtige kanselier onder druk. Bovendien was het een mogelijkheid om de arbeidsverhoudingen tussen Duitsland en Frankrijk gelijk te trekken. Bismarck had al lang de opkomende socialisten bestreden en hen met de Socialistenwet van 1878 politiek buitenspel gezet. Dit had de onvrede bij de arbeiders versterkt maar hij kwam daaraan tegemoet door het invoeren van sociale verzekeringen. Ook in Duitsland was, onder meer door kathedersocialisten, de invoering van arbeidswetten, het probleem van de internationale concurrentie en de mogelijkheid van internationale verdragen ter sprake gekomen. In 1885 overwoog Bismarck zelf internationale arbeidswetgeving, mede vanuit het oogpunt dat dergelijke wetgeving een band tussen arbeiders en overheid zou scheppen. Maar toen de sociaal-democraten het jaar daarop in de Rijksdag een motie indienden ten gunste van internationale arbeidswetgeving, antwoordde hij dat dit alleen mogelijk zou zijn indien dat gebeurde in de vorm van de Universele Post Unie. En dat achtte hij onmogelijk. De motie werd verworpen maar de discussies erover zorgden voor veel publiciteit ten gunste van internationale wetgeving.⁽⁴⁷⁾ In februari 1890 verloor Bismarck de verkiezingen, mede door de versterkte positie van de sociaal-democraten.

De Zwitsers hadden zich geïrriteerd neergelegd bij de door Duitsland geschapen nieuwe situatie. De alternatieve, inderhaast georganiseerde conferentie van de keizer, vond in maart 1890 in Berlijn plaats. Tevoren was duidelijk dat op deze conferentie geen verdragen zouden worden opgesteld maar resoluties waarin wenselijkheden werden uitgesproken, zoals geen mijnarbeid door vrouwen en jongens tot 14 jaar, een zondagsrust met uitzonderingen, geen nachtarbeid voor vrouwen en geen kinderarbeid in gevaarlijke beroepen. Over deze punten bestond een grote mate van overeenstemming, maar niet over de vraag wat daarna moest gebeuren. De Duitsers beperkten zich tot een procedure waarbij elke regering enkele ambtenaren belastte met het jaarlijks rapporteren over wat er met de uitvoering van de afspraken gebeurde, met inbegrip van statistieken, en het uitwisselen van wetten, andere relevante teksten en rapportages. De meerderheid was voor het Duitse voorstel, maar de Zwitsers wilden verder gaan. *“Zij wilden ‘verplichte arrangementen’ - eigenlijk een conventie - die tussen de deelnemende staten gesloten moesten worden, en zij wilden ook een permanent bureau om te coördineren en informatie te publiceren*

en om regelingen te treffen voor volgende conferenties. Kortom, zij wensten op fabriekswetgeving methoden toe te passen waarmee zij op andere terreinen al behoorlijk vertrouwd waren.”⁽⁴⁸⁾ Het feit dat een diplomatieke conferentie een internationale arbeidsregulering besprak, miste evenwel zijn uitwerking in het publieke debat niet.

De draad van een internationale arbeidswetgeving werd in 1897 opgepakt op een door socialistische en katholieke bonden in Zürich belegd internationaal congres over arbeidsbescherming. De aangenomen resoluties vormden een bijna ideaal programma. De Zwitserse regering werd gevraagd diplomatieke stappen te ondernemen om een internationaal arbeidsbureau in te stellen. Vrijwel gelijktijdig kwam een groep juristen en economen uit Zwitserland, Duitsland en Frankrijk bijeen. Hun conferentie, met zowel ‘laissez faire’-voorstanders als ‘interventionisten’, stimuleerde de voorstanders van internationale arbeidswetgeving om door te gaan. Zij stelde een commissie in om statuten voor een internationale vereniging voor arbeidsrecht te ontwerpen. In juli 1900 werd in Parijs overeenstemming over de statuten bereikt, waarna de International Association of Labour Legislation (IALL) in Zwitserland gevestigd werd. De vereniging kende nationale secties en kreeg als uitvoerend orgaan het International Labour Office in Basel. De belangrijkste taak van dit bureau was arbeidswetten, rapporten en andere relevante documenten verzamelen en publiceren, studie ervan bevorderen en onderlinge contacten tussen deskundigen stimuleren. De vereniging besloot zich voorlopig te beperken tot twee onderwerpen, waarvan ze zeker was dat zij voldoende onderzocht konden worden en geschikt waren om aan regeringen aan te bevelen voor internationale regulering. Deze waren nachtarbeid voor vrouwen en het gebruik van gevaarlijke industriële stoffen als fosfor en loodwit. Een begrijpelijke keuze omdat de IALL geen vertegenwoordigers van vakbonden, werkgevers of regeringen telde en niet over middelen beschikte om de noodzakelijke informatie over industriële vraagstukken te verzamelen.⁽⁴⁹⁾ Wat de voorstellen inzake vrouwenarbeid betreft, was bekend dat de sociaal-democraten ermee instemden. De aanwezigheid van regeringswaarnemers op de IALL-conferenties werd een vaste praktijk. Hun aantal nam toe van 4 in 1901 tot 22 in 1912. Regeringen verstrekten ook financiële bijdragen.⁽⁵⁰⁾ Bovendien begonnen zij zaken met betrekking tot arbeidsverhoudingen in bilaterale verdragen vast te leggen. Het verdrag uit 1904 tussen Frankrijk en Italië over toekenning van sociale uitkeringen aan elkaars arbeiders, werd ruim nagevolgd. In 1914 bestonden 27 soortgelijke verdragen. De grondslag van het Frans-Italiaanse verdrag was dat Frankrijk Italiaanse werknemers op zijn grondgebied liet profiteren van uitkeringen die Franse arbeiders genoten, terwijl Italië op zich nam zijn wetgeving aan het Franse niveau aan te passen. Beide landen profiteerden. Dit bilaterale verdrag werd niet als een obstakel voor multilaterale verdragen beschouwd maar als een brug. Artikel 3 bepaalde immers dat wanneer een van de twee staten het initiatief nam om andere staten bijeen te roepen om via gemeenschappelijke instemming bepaalde wetten voor de bescherming van de werkende bevolking gelijk te trekken, de andere staat in principe positief zou reageren.⁽⁵¹⁾

In 1905 nam de Zwitserse regering het initiatief tot een internationale diplomatieke conferentie. Er was voldoende respons en er werd besloten eerst een conferentie van experts te houden om vervolgens, als daarvoor voldoende steun bestond, een diplomatieke conferentie te beleggen met de bevoegdheid verdragen op te stellen. Op de conferentie van experts in 1905 waren regeringsvertegenwoordigers uit zestien staten aanwezig. De grootste fout van de conferentie was dat Japan niet uitgenodigd was, terwijl dit land een belangrijke factor was voor een verbod op witte fosfor. Zowel over nachtarbeid van vrouwen als over gevaarlijke stoffen bestond zoveel overeenstemming dat in 1906 in Bern een diplomatieke conferentie plaats kon vinden. Het ontwerpverdrag met betrekking tot nachtarbeid voor vrouwen werd zonder veel wijzigingen overgenomen. Ook Engeland stemde nu in. Als gevolg van een verkiezingsoverwinning van de liberalen was in Engeland een regering gevormd die meer belang hechtte aan sociale wetgeving en die zich in 1906 in Bern coöperatiever opstelde dan in 1905. Deze regering ging zelfs zover dat zij voorstelde een permanente commissie in te stellen om op de uitvoering van het verdrag toe te zien. Ook wilde zij dat arbitrage verplicht zou worden bij conflicten indien één der partijen daarom vroeg. De Duitse regering was daar fel tegen. Niet alleen wegens de inbreuk op de soevereiniteit maar ook uit vrees dat socialistische partijen dergelijke arbitrage in de binnenlandse politiek tegen hun regeringen zouden aanwenden. Hoewel beide Engelse voorstellen werden afgewezen, kwam er een clause dat elke staat die partij was bij het verdrag, alle bestuurlijke maatregelen moest nemen om een strikte uitvoering van het verdrag binnen zijn nationale grondgebied na te komen. Als wens ('voeu') werd uitgesproken dat onduidelijke zaken aan een commissie konden voorgelegd worden waarin alle betrokken staten vertegenwoordigd waren. Deze mocht slechts adviseren.⁽⁵²⁾ Het verdrag over het verbod op het gebruik van witte fosfor kreeg minder steun, onder meer omdat Japan opnieuw niet vertegenwoordigd was. Het verdrag over nachtarbeid van vrouwen werd in 1911 door negen staten geratificeerd, waarna het in januari 1912 in werking trad. Het fosforverdrag trad eveneens in januari 1912 in werking na ratificatie door zes staten. In 1913 kwam door toedoen van Zwitserland een nieuwe conferentie van experts bijeen en werden ontwerpverdragen opgesteld met betrekking tot nachtarbeid van kinderen en een maximum aantal uren voor een werkdag (10,5 uur) en een werkweek (60 uur). De diplomatieke conferentie die voor september 1914 was vastgelegd, vond evenwel als gevolg van het uitbreken van de wereldoorlog niet plaats. Hoe beperkt de twee internationale verdragen ook waren en hoe voorzichtig de regeringen zich in dit verband ook opstelden, de totstandkoming van de verdragen vormde *"een niet te ontkennen overwinning voor het principe van interventie en een opmerkelijke illustratie van de manier waarop regeringen tot iets gebracht konden worden door particuliere of onofficiële druk wanneer die druk maar bekwaam werd uitgeoefend."*⁽⁵³⁾

Het Internationaal Socialistisch Congres van 1904 te Amsterdam

De internationale arbeidersbeweging als uitzondering op de regel

Te concluderen is dat de beweging voor afschaffing van de slavernij met zowel internationale actie (op het Congres van Wenen) als een transnationaal pleitnetwerk (in de jaren dertig van de 19e eeuw) de moeder der internationale politiek-sociale bewegingen is. In het verlengde daarvan ligt het transnationale pleitnetwerk van de internationale vredesbeweging uit de jaren veertig. Maar bij de democratische beweging in de eerste helft van de eeuw en het ijveren voor algemeen kiesrecht is bij vrouwen en arbeiders geen sprake van grensoverschrijdende netwerken of internationale conferenties, al is er op beperkte schaal wel uitwisseling van ideeën via publicaties. Bij de Eerste Internationale uit 1864 is weliswaar sprake van een 'Internationale' maar nauwelijks of niet van een transnationaal pleitnetwerk. Zij werd in elk geval niet als zodanig geleid. Heel anders was dit bij de heroplevende vredesbeweging, die zowel een transnationaal pleitnetwerk ten gunste van arbitrage voortbracht als actief werd op het intergouvernementele niveau (Haagse vredesconferenties 1899 en 1907) met én pressie binnen parlementen én op de publieke opinie. Ook de vrouwenbeweging ontwikkelde zich vanaf de jaren zeventig van de 19e eeuw tot een transnationaal pleitnetwerk, waarbij de strijd voor politieke rechten te eng leek en om strategische redenen tot sociale hervormingen werd verbreed. Inzake handel in vrouwen en pornografie werd ook intergouvernementele actie ondernomen.

Net als de Eerste Internationale kan de Tweede Internationale uit 1889 moeilijk een transnationaal pleitnetwerk genoemd worden. Opgezet om nationale politieke strategieën te bespreken, internationaliseerde zij vooral de interne politieke controverses van de nationale partijen. Dat regeringen toch met internationale arbeidsnormering te maken kregen, was dan ook niet aan de internationale arbeidersbeweging te danken - met uitzondering van een opmerkelijke combinatie van enkele kleine socialistische en katholieke bonden uit Zwitserland, Frankrijk en Duitsland. De internationale wetgeving is terug te voeren op de pleidooien en activiteiten van liberaal georiënteerde economen en juristen en op het eigen inzicht van regeringen dat internationale regulering van de arbeid politieke voordelen bood. Veranderende binnenlandse politieke verhoudingen en de vorming van een relatief zwakke, maar alerte ingo op het terrein van de arbeidswetgeving, droegen hier het nodige toe bij.

De algemene conclusie is dat de vier bewegingen zich in de 19e eeuw ontwikkelden, waarbij de vrouwen- en arbeidersbewegingen zich op de eigen groep richtten en de antislavernij- en vredesbewegingen de belangen van andere of grotere groepen ter harte namen. Anders dan de drie overige bewegingen fungeerde de arbeidersbeweging nauwelijks of niet als transnationaal pleitnetwerk en nog minder als internationale actor. Zij kan in dit opzicht dus als uitzondering op de regel gelden. Waarom dit verschil bestaat, is nog niet zo eenvoudig te verklaren. Wel is duidelijk dat bij de arbeidersbeweging van meet af aan de nationale oriëntatie op directe belangenbehartiging en politieke macht voorop stond en het inzicht in de tangbeweging van nationale én

internationale druk in de 19e eeuw bij haar afwezig was. Door zich te richten op strategie was de arbeidersbeweging minder een basisbeweging dan een organisatorisch platform voor bestuurders.

Met dank aan de anonieme referent, Dik Nas en Ypke Snoek voor hun zinnige commentaren.

- (1) P.W. SCHROEDER, *The transformation of European politics 1763-1848*, Oxford: Oxford University Press, 1996.
- (2) C.N. MURPHY, *International organization and industrial change. Global governance since 1850*, Cambridge: Polity Press, 1994, pp. 111-112.
- (3) M.E. KECK en K. SIKKINK, *Activists beyond borders. Advocacy networks in international politics*, Ithaca: Cornell University Press, 1998, p. 44.
- (4) Vgl. F.S.L. LYONS, *Internationalism in Europe 1815 - 1914*, Leiden: A.W. Sijthoff, 1963, p. 288.
- (5) M.E. KECK en K. SIKKINK, *Activists [...]*, p. 45.
- (6) F.S.L. LYONS, *Internationalism [...]*, p. 291.
- (7) M.E. KECK en K. SIKKINK, *Activists [...]*, p. 47.
- (8) M.E. KECK en K. SIKKINK, *Activists [...]*, p. 48.
- (9) A. CARTER, *Peace movements. International protest and world politics since 1945*, London: Longman, 1992, p. 3.
- (10) A. CARTER, *Peace movements [...]*, p. 2.
- (11) A. CARTER, *Peace movements [...]*, pp. 2-3.
- (12) W.H. VAN DER LINDEN, *The international peace movement 1815-1874*, Amsterdam: Tilleul Publications, 1987, p. 150.
- (13) W.H. VAN DER LINDEN, *The International peace movement [...]*, p. 338.
- (14) F.S.L. LYONS, *Internationalism [...]*, p. 316.
- (15) In P. WILLETTS (red.), *'The conscience of the world'. The influence of non-governmental organisations in the UN system*, London: Hurst & Company, 1996, p. 17.
- (16) L. TUTTLE, *Encyclopedia of feminism*, Harlow: Longman, 1986, p. 288.
- (17) A.O. HIRSCHMAN, *Shifting involvements. Private interest and public action*, Oxford: Martin Robertson, 1982, pp. 111-113. Hij verklaart waarom algemeen kiesrecht gold als tegengif tegen revolutionair veranderingsstreven.
- (18) L.L. LORWIN, *Labor and internationalism*, New York: The Macmillan Company, 1929, p. 58.
- (19) F.S.L. LYONS, *Internationalism [...]*, pp. 175-176.
- (20) W.H. VAN DER LINDEN, *International peace [...]*, p. 925.
- (21) W.H. VAN DER LINDEN, *International peace [...]*, p. 776.
- (22) F.S.L. LYONS, *Internationalism [...]*, p. 321.
- (23) A. CARTER, *The International peace movement [...]*, p. 6.
- (24) F.S.L. LYONS, *Internationalism [...]*, p. 329.
- (25) B. REINALDA en N. VERHAAREN, *Vrouwenbeweging en internationale organisaties 1868-1986. Een vergeten hoofdstuk uit de geschiedenis van de internationale betrekkingen*, De Knipe: Ariadne, 1989, p. 18.
- (26) S. CHARNOVITZ, Two centuries of participation: NGOs and international governance. In: *Michigan Journal of International Law*, 18(1997)2, p. 203.
- (27) B. REINALDA en N. VERHAAREN, *Vrouwenbeweging [...]*, p. 17.
- (28) B. REINALDA en N. VERHAAREN, *Vrouwenbeweging [...]*, p. 20
- (29) M.E. KECK en K. SIKKINK, *Activists [...]*, p. 54

- (30) F.S.L. LYONS, *Internationalism [...]*, p. 280.
- (31) S. CHARNOVITZ, *Two centuries [...]*, p. 203.
- (32) B. REINALDA en N. VERHAAREN, *Vrouwenbeweging [...]*, p. 54.
- (33) P.S. REINSCH, *Public international unions. Their work and organization*, Boston: Ginn and Company, 1911, p. 66.
- (34) F.S.L. LYONS, *Internationalism [...]*, p. 184. Om praktische redenen is de internationale vakbeweging hier weggelaten. Voor haar gelden grosso modo dezelfde gebreken als voor de Tweede Internationale. Bovendien heeft zij zich aan de laatste ondergeschikt gemaakt.
- (35) F.S.L. LYONS, *Internationalism [...]*, p. 189.
- (36) W. ABENDROTH, *De Europese arbeidersbeweging*, Nijmegen: SUN, 1979, p. 57.
- (37) L.L. LORWIN, *Labor [...]*, p. 139.
- (38) G.A. JOHNSTON, *The International Labour Organisation. Its work for social and economic progress*, London: Europa Publications, 1970, p. 5.
- (39) F.S.L. LYONS, *Internationalism [...]*, p. 136.
- (40) F.S.L. LYONS, *Internationalism [...]*, p. 137.
- (41) F.S.L. LYONS, *Internationalism [...]*, p. 139.
- (42) F.S.L. LYONS, *Internationalism [...]*, p. 140.
- (43) F.S.L. LYONS, *Internationalism [...]*, p. 142.
- (44) F.S.L. LYONS, *Internationalism [...]*, p. 141.
- (45) G.A. JOHNSTON, *The International [...]*, p. 7.
- (46) F.S.L. LYONS, *Internationalism [...]*, p. 143.
- (47) G.A. JOHNSTON, *The International [...]*, p. 7.
- (48) F.S.L. LYONS, *Internationalism [...]*, p. 147.
- (49) G.A. JOHNSTON, *The International [...]*, p. 9.
- (50) P.S. REINSCH, *Public international [...]*, p. 48.
- (51) F.S.L. LYONS, *Internationalism [...]*, p. 156.
- (52) F.S.L. LYONS, *Internationalism [...]*, p. 153.
- (53) F.S.L. LYONS, *Internationalism [...]*, p. 154.